

NACIONĀLKOMUNISMS LATVIJĀ (20. GADSIMTA 50. GADI) – DAŽAS PĒTNIECĪBAS PROBLĒMAS*

Daina Bleiere

Dr. hist., Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta vadošā pētniece, Rīgas Stradiņa universitātes Politikas zinātnes katedras asociētā profesore.

Pētnieciskās intereses: Latvijas 20. gadsimta vēsture, padomju režīma ietekme uz Latvijas sabiedrību.

Raksta mērķis ir identificēt problēmas, kas ir būtiskas, bet vienlaikus diskutējamas un nepietiekami izpētītas jautājumā par nacionālkomunistu darbību Latvijā, balstoties uz arhīvu materiālu, atmiņu un jaunākās Latvijas un ārzemju vēstures literatūras kritisku analīzi. Neskatoties uz visai plašo jautājuma historiogrāfiju, joprojām ir vairākas diskutējamas problēmas: centra un perifērijas attiecības PSRS, kuru kontekstā izveidojās nacionālkomunisma problēma Latvijā; vai nacionālkomunisti bija noteikta frakcija LKP; kāda bija Eduarda Berklava loma; vai pastāvēja noteikta nacionālkomunistu ekonomiskā programma?

Atslēgas vārdi: nacionālkomunisms, autonomisms, lokālisms.

IEVADS

Latvijas padomju politiskās elites darbību 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē vēstures literatūrā dēvē par nacionālkomunismu. Šis termins nav precīzs, jo parasti ar to apzīmē komunistiskās iekārtas “nacionālos”, no Padomju Savienības atšķirīgos variantus, kas 50.–80. gados pastāvēja tādās formāli neatkarīgās valstīs kā Dienvidslāvija, Polija, Rumānija u.c. Padomju Savienības republikās nebija iespējams radīt kaut kādas savas komunisma versijas, savu ceļu uz komunismu, šeit runa bija par republikas īpatnību respektēšanu un par tās vadības lielāku autonomiju un tiesībām, respektīvi,

* Raksts izstrādāts pētniecības programmas “Latvijas teritorija kā dažādu kultūrtelpu, reliģiju, politisko, sociālo un ekonomisko interešu saskarsmes zona no aizvēstures līdz mūsdienām” ietvaros.

precīzāk būtu runāt par autonomismu¹ vai lokālismu (krieviski – *mestnichestvo*). Daži autori tomēr uzskata, ka Baltijas republikās notikušie procesi bija kaut kas vairāk nekā vietējo interešu aizstāvēšana, t.i., lokālisms, ka tas bija “mazs solītis nacionālkomunisma virzienā”² tieši tādēļ, ka republiku vadība pievērsa lielāku uzmanību pamatnācijas interešu aizsardzībai. Saistību starp lokālismu un nacionālismu ļoti precīzi ir definējuši Marks Beisingers (*Beisinger*) un Ļubomirs Haida (*Hajda*). Viņu skatījumā nacionālisms ir nacionāla kustība, bet lokālisms – administratīva, birokrātiska tendence pārdalīt resursus par labu savai administratīvajai vienībai. Taču “nacionālisms krustojas ar lokālismu, kad administratīvās vienības intereses sāk identificēt ar tajā dzīvojošas noteiktas nacionālas grupas interesēm. Padomju [Savienības] gadījumā federālā administratīvā struktūra un nacionālo grupu koncentrācija savās administratīvajās vienībās noveda pie tā, ka resursu pārdales krīzes neizbēgami noveda pie nacionālām krīzēm.”³ Tieši šis resursu pārdales moments atšķir nacionālkomunismu formāli neatkarīgajās Austrumeiropas valstīs no PSRS republikām. Tomēr, lai arī neprecīzs, termins “nacionālkomunisms” jau kopš 50. gadu otrās puses ir iesakņojies vēstures literatūrā, aplūkojot padomju republiku reakciju uz Ņikitas Hruščova centieniem sabalansēt centralizāciju ar vietējām interesēm 50. gadu otrajā pusē un 60. gadu sākumā, tajā skaitā arī Latvijā.

Tieši šis “centra” un “perifērijas” attiecību aspekts ir piesaistījis un piesaista latviešu nacionālkomunismam daudzu ārzemju pētnieku uzmanību. Būtībā nacionālkomunisms ir viens no nedaudziem Latvijas padomju perioda vēstures jautājumiem, kas ir izpelnījies pastāvīgu un nezūdošu ārzemju pētnieku uzmanību.⁴ Nenoliedzami, tas piesaista uzmanību arī Latvijā, kur par šo jautājumu ir ļoti daudz kā populāru, tā arī akadēmisku publikāciju.⁵ Tomēr Latvijas (un Baltijas kopumā) vēstures kontekstā izvirzās jautājums: kā mēs varam okupācijas diskursa ietvaros vērtēt nacionālkomunistu darbību? Kas viņi bija – kolaboracionisti, kas neveiksmīgi mēģināja uzlabot padomju sistēmas darbību republikā, lai padarītu to pievilcīgāku latviešiem, vai arī cīnījās pret padomju režīmu? Kopš 1988. gada, kad parādījās pirmās publikācijas un atmiņas par nacionālkomunistiem un viņu sagrāvi 1959. gadā, inter-

pretāciju trajektorija ir virzījusies no “labā komunistu” tēla līdz nevardarbīgās pretošanās dalībniekiem.⁶ Jau minētās lokālisma un nacionālisma saistības ietvaros nacionālisma komponentam tiek veltīta daudz lielāka vērība nekā resursu pārdales konfliktiem. Latvijas vēsturnieku pētījumos salīdzinājumā ar ārzemju vēsturnieku darbiem mazāka uzmanība tiek pievērsta centra un perifērijas attiecību problēmai, nacionālkommunistu darbība tiek aplūkota kā izolēts fenomens, nevis kā Padomju Savienības politiskās un ekonomiskās centralizācijas neizbēgams blakusprodukts.

Neskatoties uz samērā lielo pētījumu skaitu, nacionālkommunisma izpētē joprojām ir daudz pietiekami nenoskaidrotu un diskutablu jautājumu. Vai nacionālkommunisti bija noteikta grupa, frakcija, kuru vienoja kopīgi mērķi? Šādu viedokli aizstāv Maikls Loders (*Loader*). Nacionālkommunisti viņa skatījumā bija “noteikta **frakcija** [Latvijas] vadībā”, definējot frakciju kā “neapstrīdamu sabiedrotu politisku bloku ar identificējamu sastāvu, vadību, mērķiem un ideoloģiju”, lai gan viņš atzīst, ka nacionālkommunistiem nebija vienota plāna, kā sasniegt savus mērķus.⁷ Jāuzsver, ka šā raksta autori M. Loderu argumenti par to, ka nacionālkommunisti bija frakcija LKP ietvaros, nepārliecina un rada vairāk jautājumu nekā atbilžu. Vai viņiem bija noteikta darbības programma, un, ja bija, tad kādi bija tās galvenie postulāti? Kāda bija Eduarda Berklava loma, vai viņš bija nacionālkommunistu vadošā figūra? Vai nacionālkommunisti bija vairāk nacionālisti vai komunisti? Zināmā mērā nespēju pārliecināties atbildēt uz šiem jautājumiem nosaka avotu bāze, tas, ka vēsturnieki savu analīzi balsta pārsvarā uz vieniem un tiem pašiem arhīvu dokumentiem un atmiņām, kas lielā mērā uzspiež noteiktu naratīvu. Piemēram, tas, ka E. Berklavs kļuva par galveno apsūdzēto 1959. gada 7.–8. jūlija plēnumā, liek izdarīt secinājumu, ka viņš bija nacionālkommunistu vadošā figūra. Tomēr var uzdot jautājumu: vai galvenā “grēkāža” izvēli nevarēja noteikt citi faktori – konkurence par vietu Padomju Latvijas “Olimpā”, personīgās īpašības, konflikti ar apsūdzību autoriem u.tml.? Katrā ziņā E. Berklava centrālā loma ir hipotēze, kas būtu jāpierāda, bet nekādā ziņā ne pašsaprotams fakts. Tādēļ daudzi jautājumi būtībā prasa padziļinātu pētniecību un avotu bāzes paplašināšanu. Šajā rakstā nav mēģināts atrast atbildes uz visiem nosauktajiem jautājumiem, tas

arī nav iespējams, jo katrs no tiem prasa atsevišķu pētījumu. Raksta mērķis ir identificēt nepietiekami izpētītās problēmas.

CENTRA UN PERIFĒRIJAS ATTIECĪBAS KĀ NACIONĀLKOMUNISMA CĒLONIS

Latviešu nacionālkommunisms ir piesaistījis vērā ņemamu ārzemju pētnieku uzmanību nevis pats par sevi, bet gan problēmas konteksta dēļ, jo tas parāda konfliktu, kas bija ielikts jau pašā valsts uzbūvē. Formāli tā bija neatkarīgu republiku apvienība, bet faktiski impēriska struktūra, kurā "centra" absolūta prioritāte bija republiku resursu izmantošana primāri vissavienības interešu īstenošanai un republikas tika stingri kontrolētas. Tādēļ Maskava vienmēr bija tendēta uz stingru pārvaldes centralizāciju. Centralizācija un kontrole apogeju sasniedza pēc Otrā pasaules kara, kad republiku pilnvaras tika ārkārtīgi stipri ierobežotas un tās patstāvīgi nevarēja risināt gandrīz nekādus jautājumus, it sevišķi saistībā ar budžeta līdzekļu izmantošanu un kapitālieguldījumiem. Administratīvā un ekonomiskā centralizācija un republiku vajadzību ignorēšana bija laba augsne nacionālismam, ko pastiprināja tas, ka pēc kara par PSRS politiskas konsolidācijas instrumentu kļuva krievu nacionālisms.

Propaganda uzsvēra krievu kultūras pārākumu pār nacionālo republiku pamatnāciju kultūrām, krievu nācijas vadošo lomu valsts dzīvē. Tas viss izpaudās praktiskajā politikā kā krievu valodas lomas palielināšana nacionālo republiku administratīvajā lietvedībā un izglītības sistēmā, kā arī citu tautību (pārsvārā krievu) kadru iepludināšanā nacionālajās republikās. Šī situācija radīja neapmierinātību visās republikās, bet it īpaši Baltijā, kur republiku pamatnāciju nacionālā pašapziņa bija pietiekami attīstīta un apgalvojumi par krievu nācijas un tās kultūras pārākumu tika uztverti kā uzbrukums igauņu, latviešu un lietuviešu nacionālajai identitātei. Inkorporācija PSRS sastāvā bija notikusi tikai pirms dažiem gadiem un bija atnesusi nevis mieru un pārticību, bet karu, represijas un dzīves līmeņa krasu pazemināšanos. Padomju varas leģitimitātei neticēja lielākā daļa iedzīvotāju, to skaitā nereti arī aktīvi kolaboracionisti. Šādā situācijā neizbēgama bija arī pretestība režī-

mam, kuru līdz Staļina nāvei tā arī nebija izdevies pilnībā iznīcināt, neskatoties uz ievērojamiem resursiem, kas tika izmantoti cīņā ar nelegālistiem.

PSRS vadība apzinājās šo problēmu eksistenci un pēc Staļina nāves mēģināja tās risināt, taču tai nebija nekādu skaidru receptu. Pirmais bija toreizējā iekšlietu ministra Lavrentija Berijas mēģinājums elastīgāk risināt jautājumu par padomju režīma leģitimitāti teritorijās, kas bija nonākušas PSRS sastāvā Molotova–Ribentropa pakta rezultātā, krasi mainot politiku, lai paaugstinātu padomju režīma leģitimitāti un izbeigtu bruņoto pretestību. Galvenajos vilcienos šī politika paredzēja pārtraukt nepamatotas un masveida represijas, būtiski izmainīt vadošo kadru sastāvu, izvirzot nacionālos kadrus, lietvedību kārtot nacionālajās valodās, kā arī būtiski mainīt politiku attiecībā pret kolhoziem.⁸ 1953. gada 26. maijā Padomju Savienības Komunistiskās partijas Centrālās komitejas (PSKP CK) Prezidijs pēc L. Berijas iniciatīvas pieņēma lēmumus par stāvokli Ukrainas rietumu apgabalos un Lietuvā, bet 12. jūnijā – par stāvokli Baltkrievijas rietumu apgabalos.⁹ Tajā pašā dienā lēmumu, kas faktiski bija uzrakstīts, par pamatu ņemot Lietuvas lēmumu, pieņēma arī par Latviju. Līdzīgi lēmumi tika gatavoti arī par Igauniju un Moldāviju. Lai gan ilgu laiku tika uzskatīts, ka lēmums par Latviju nav bijis pieņemts, bet pastāv tika Ņ. Hruščova 11. jūnijā parakstīts ziņojums par stāvokli Latvijas PSR, J. Kalnbērziņš Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas (LKP CK) plēnumā, kas notika 22.–23. jūnijā, skaidri norādīja, 12. jūnijā PSKP CK Prezidijs ir izskatījis “Latvijas PSR jautājumus” un pieņēmis lēmumu, turklāt viņš nolāsīja tā nolemjošo daļu, kas sastāvēja no sešiem punktiem, un paziņoja, ka Prezidijs ir noteicis, ka lēmums par trūkumiem Lietuvā ir pilnībā attiecināms arī uz Latviju.¹⁰ Par to, ka šāds lēmums ir bijis, PSKP CK plēnumā 1953. gada 2. jūlijā pieminēja arī Ņ. Hruščovs.¹¹ Plēnuma Latvijā notika trīs dienas pēc L. Berijas aresta, bet jau 2.–7. jūlijā PSKP CK plēnumā minētie lēmumi tika nosodīti kā kaitīgi. Lēmums par Latviju šķietami izgaiss, acīmredzot tādēļ, ka to bija gatavojis nevis L. Berija, bet gan pats Ņ. Hruščovs.

Plēnuma atstāja nopietnu ietekmi uz Latvijas nomenklatūru tādā ziņā, ka pirmo reizi samērā atklāti tika runāts un nosaukti

skaitļi par politisko represiju apmēriem pēckara gados, kā arī minēti fakti par kadru nacionālo sastāvu republikā, kas liecināja, piemēram, ka Iekšlietu ministrijā vadošo darbinieku vidū bija tikai 15 procenti latviešu, starp rajonu un pilsētu iekšlietu nodaļu vadītājiem – tikai 7 procenti, bet LKP CK aparātā – tikai 42 procenti, zems latviešu īpatsvars bija arī citās jomās.¹² Par republikas vadības centību Maskavas norādījumu izpildē liecina tas, ka īsajā laika posmā kopš 26. maija lēmumiem par Ukrainu un Lietuvu bija notikusi vērienīga kadru nomaiņa Iekšlietu ministrijā, kur vadošo darbinieku vidū jau 98 procenti bija latvieši, bet no 63 pilsētu un rajonu iekšlietu nodaļu priekšniekiem 61 bija latvietis, latviešu īpatsvars palielinājies arī starp CK nodaļu vadītājiem un viņu vietniekiem.¹³ Taču tas tika panākts tīri mehāniski – ieceļot vadošos amatos latviešus, kuri ne pēc dienesta pakāpes, ne darba pieredzes faktiski neatbilda prasībām. Vienlaikus tika atzīts, ka latviešu īpatsvars republikas partijas organizācijā (29,2 procenti), bet it sevišķi Rīgā (20,4 procenti) un Jelgavā (21 procenti)¹⁴ ir ļoti zems, tādēļ vadošo kadru nomaiņa ar latviešiem daudzos gadījumos nebija iespējama. Lai gan pēc L. Berijas aresta viņa politika tika nosodīta un iecerēto pasākumu īstenošana apturēta, nacionālais jautājums un spriedze, kuru tas radīja, nekur nepazuda. Tomēr 1953. gada plēnums un ar to saistītie notikumi bija arī ļoti traumatiski Latvijas PSR valdošajai elitei, jo izrādījās, ka lēmumi, kas tika pieņemti pēc Maskavas pieprasījuma, bijuši kļūdaini un lielā centība kadru nomaiņā izrādījusies ne tikai nevajadzīga, bet savā ziņā pat kaitīga, taču par to nedrīkstēja skaļi runāt.

Būtiskāka nozīme un ietekme uz republikas varas iestādēm bija republiku pilnvaru palielināšanai ekonomikas jomā, kas sākās 1954. gadā. Tā bija nekonsekventa, Maskavai trūka skaidras vīzijas par to, kas īsti būtu jāpanāk un kā jāveido attiecības starp republikām un “centru”. Pirmais solis bija uzņēmumu nodošana no vis-savienības ministrijām republiku ministrijām. Tomēr republikām ar to nepietika, tās prasīja lielākas tiesības. 1955. gada maijā republiku tiesības ekonomikas plānošanas un budžeta sadales jomā tika palielinātas, taču kredīta, piegāžu un cenu politika joprojām pilnībā tika veidota Maskavā, turklāt republikas nevarēja brīvi rīkoties arī jomās, kurās to tiesības bija paplašinātas, jo savi lēmumi

tām bija jāsaskaņo ar atbilstošām vissavienības institūcijām. PSRS vadības skatījumā būtiski bija atbrīvot centrālās iestādes no sīkmainas kontroles, lai tās vairāk uzmanības varētu veltīt attiecīgās nozares politikas veidošanai. Tādēļ republiku varas pieaugums bija neliels, bet “centrs” saglabāja pilnīgu kontroli pār finanšu resursiem, kā arī pār ekonomikas plānošanu.¹⁵ Būtībā “centrs” sagaidīja, ka republikas uzņemsies lielāku atbildību par uzņēmumu ikdienas uzraudzību, bet Maskavas ministrijas un Valsts plāns nodarbosies ar stratēģiskajiem un nozares politikas jautājumiem un lēmumu pieņemšanu. 1956. gadā tika palielināta republiku vadības iesaiste plānošanā. Republikām tika uzdots izstrādāt plāna projektus jomām, kas atradās republikas vai koprepublikāniskajā (t.i., vis-savienības un republikas) pārvaldē, kā arī iesniegt priekšlikumus par vissavienības pakļautības uzņēmumu darbības plānošanu.¹⁶

Lai gan 1957. gada plāna izstrāde republiku līmenī izrādījās neapmierinoša un tika izskatīta iespēja atgriezties pie centralizētas plānošanas, 1957. gada sākumā tika akceptēta gluži pretēja politika – ekonomikas decentralizācija, izveidojot tautas saimniecības padomes (sovnarhozus – saīsinājums no krievu val. *soviet narodnogo khoziaistva*), kam bija jāpārtrauga rūpniecība noteiktā reģionā, Baltijas republiku gadījumā – republikā. Maskava joprojām saglabāja svarīgas ietekmes sviras plānošanas un materiāli tehniskās apgādes, kā arī produkcijas sadales jomā, turklāt tā kontrolēja militārās produkcijas ražošanu, tomēr tautas saimniecības padomju (TSP) pastāvēšana deva iespēju republikas vadībai labāk kontrolēt ekonomiku. Ņ. Hruščova ideja, likvidējot centrālās nozaru ministrijas, bija palielināt vietējo (apgabalu un republikas) partijas orgānu lomu ekonomikas vadībā. Lielākās republikās, kur pastāvēja vairākas TSP, attiecības starp *sovnarhoziem* un republikas vadību nereti bija sarežģītas, turpretī Latvijā kā mazā republikā interešu saskaņošana starp Tautas saimniecības padomi, republikas valdību un LKP CK bija vienkāršāka.

Neskatoties uz decentralizācijas likločiem, kopējā tendence raisīja cerības republikas vadībā, ka tās pilnvaru palielināšana būs noturīga un ka būs iespējams izcīnīt vēl lielākas privilēģijas, vēl jo vairāk tādēļ, ka problēmas bija līdzīgas arī citās republikās un arī to prasības sakrita. Turklāt Ņ. Hruščovs visu laiku uzsvēra, ka ir

nepieciešams attīstīt vietējo iniciatīvu, atklāt vietējās rezerves. Tomēr būtiska nianse bija tā, ka viņa un arī citu PSRS vadības pārstāvju skatījumā bija starpība starp vietējo lokālismu (*mestnichestvo*) apgabalū vai citu subrepublikānisko subjektu līmenī un republiku lokālismu. Ja pirmais savā ziņā bija neizbēgama parādība padomju ekonomiskajā sistēmā, jo vietējie pārvaldes orgāni centās domāt vispirms par savas teritorijas labklājību un interesēm, un to varēja apkarot ar atbilstošām kontroles metodēm republikas līmenī, tad republikas interešu nostādīšana pār vissavienības interesēm bija politiski bīstama un nepieļaujama parādība. Republiku pilnvaru palielināšanu Latvijas vadība uztvēra ļoti pozitīvi un arī mēģināja izmantot savu problēmu risināšanai, taču šķiet, ka tā pietiekami neapzinājās “centra” patieso nostāju. Kā raksta ekonomists Pēteris Gulāns: “Centrs prasīja, lai republika meklētu rezerves un veicinātu tā lēmumu (kā parasti, vienīgi pareizo) izpildi, bet nevis tos patvarīgi korigētu vai liktu tiem šķēršļus.”¹⁷ Tādējādi mēģinājums reformēt ekonomikas vadību, būtībā nemainot “centra” un republiku attiecības, bija viens no konflikta cēloņiem, tomēr tas nebija vienīgais.

Īpaši Latvijas historiogrāfijā pastāv tendence traktēt nacionālkomunisma problēmu kā unikālu, un no šejienes izriet koncentrēšanās pārsvarā tikai uz iekšējiem faktoriem. Taču šī problēma radās noteiktā laikā un noteiktā politiskā kontekstā, kurš ir ārkārtīgi būtisks. Pastāv vairāki aspekti, kam būtu jāvelta daudz vairāk uzmanības. Viens no tiem ir mēģinājumi padarīt efektīvāku valsts un ekonomikas pārvaldes sistēmu pēc J. Staļina nāves un kā šie mēģinājumi atspoguļojās Latvijā. Ļoti nepietiekami ir izpētīta Tautas saimniecības padomes darbība Latvijā un ekonomikas decentralizācija. Līdz šim vienīgais nozīmīgais darbs par šo tēmu ir 1989. gadā publicētā Irēnes Šneideres monogrāfija.¹⁸ Otrs aspekts ir nepieciešamība aplūkot latviešu nacionālkomunismu līdzīgu procesu kontekstā citās PSRS nacionālajās republikās. Nacionālkomunistu sagrāve 1959. gadā Latvijā bija savā ziņā unikāla visā Padomju Savienības kontekstā, taču iemesli, kas to izsauca, kā arī republikas vadības mēģinājumi risināt republikas problēmas lielā mērā sasaucās ar citu nacionālo republiku vadības politiku.

NACIONĀLKOMUNISTI KĀ FRAKCIJA UN E. BERKLAVA LOMA

To, ka tieši Latvija kļuva par sodīšanas objektu, noteica republikas iekšējie apstākļi – konflikts starp staļinistiem un liberālkommunistiem republikas vadībā un tā izraisītā cīņa par varu. Bez šaubām, šim konfliktam bija arī paaudžu dimensija – Jānis Kalnbērziņš par to, ka “jaunie kadri uzbrūk veciem”, bija sūdzējies Ņ. Hruščovam jau 1956. gadā.¹⁹ Sadalījuma līnija starp “jaunajiem” un “vecajiem” bija visai nosacīta. Tomēr staļinisti bija izteikti pārstāvēti “vecu” vidū, un liberālāka kursa piekritējiem bija lielāks atbalsts starp “jaunajiem”.

Kopumā var teikt, ka nacionālkommunisti bija visai plaša politiskās un ekonomiskās elites daļa, kurā ietilpa komunisti, kas atbalstīja liberalizāciju PSRS kopumā, kā arī uzskatīja, ka Latvijas problēmas labāk saprotamas ir republikas līmeņa nomenklatūrai un šajā līmenī to risināšana varētu būt efektīvāka. Nacionālkommunistu politiskajai elitei bija visai plašs atbalsts latviešu tautības nomenklatūrā un ierindas komunistos, kā arī inteliģencē. Svarīga ietekme uz vietējo komunistu un republikas vadības noskaņojumu un vēlmi kaut ko darīt bija 1956. gada notikumiem Polijā un Ungārijā. Daudzi komunisti labi apzinājās, ka padomju režīms latviešu vidū nav populārs, bruņota pretošanās bija apspiesta tikai nesen, bet tās atdzimšanas iespējamība šķita gluži reāla. Režīma leģitimitātes nodrošināšanā jautājums par to, kas īsti pārvalda republiku – Maskava ar tās atsūtīto ierēdņu palīdzību vai vietējie, kā arī valodas un kultūras diskriminācijas jautājums atkal izvirzījās priekšplānā.

Nereti uzsvars tiek likts uz E. Berklavu un nacionālkommunisti tiek traktēti kā opozīcija, izteikta LKP frakcija, kas grupējās ap viņu, respektīvi, viņš tiek pozicionēts kā šīs grupas vadītājs: “...Latvijā šajā laikā, kuru dēvē par “Hruščova atkusni”, izveidojās spēcīga nacionālkommunistiskā opozīcija, kuru vadīja Eduards Berklavs – Ministru Padomes priekšsēdētāja vietnieks.”²⁰ Dažkārt visa nacionālkommunistu darbība tiek apzīmēta kā “berklavisms”.²¹ Šis priekšstats ir kļuvis tik izplatīts, ka tiek uzskatīts par pašu par sevi saprotamu. Lielā mērā tas balstās uz A. Pelšes un viņa piekritēju argumentiem, kuri runāja par E. Berklavu un citiem apsūdzētajiem kā “grupu”. Taču vai viņi to darīja tādēļ, ka tā patiešām bija

grupa, vai arī tādēļ, ka uzskatīja to par svarīgu argumentu, lai iegūtu Maskavas atļauju galīgi izrēķināties ar saviem pretiniekiem? Var pieļaut, ka pētnieku priekšstatus ir ietekmējis arī tas, ka E. Berklavs bija galvenais uzbrukumu objekts 1959. gada 7.–8. jūlija plēnumā, kā arī viņa turpmākā darbība – 17 komunistu vēstules noorganizēšana, darbība trešās Atmodas laikā un pēc Latvijas neatkarības atgūšanas.

Rūpīgi izlasot dokumentus, rodas zināmas šaubas par to, vai nacionālkomunisti apzinājās sevi kā noteiktu grupu un E. Berklavu kā tās centrālo figūru. Dokumentos, kas saistīti ar nacionālkomunistu sagrāvi, jautājums par viņiem kā par “grupu” pirmo reizi ieskanas dažās runās 1959. gada 7.–8. jūlija plēnumā, bet enerģiskāk tiek izvirzīts jau pēc plēnuma. 1960. gada 12. februārī LKP CK plēnumā Ministru padomes Padomju kontroles komisijas priekšsēdētājs Antons Ozolings jau pieprasīja skaidri un gaiši pateikt, ka grupa bija un ka, pēc viņa domām, šajā grupā bija E. Berklavs, P. Dzērve un E. Mūkins. A. Ozolinga interpretācijā šī “grupa” bija “konsolidējusies” uz ekonomiskas platformas.²² Ideja par grupu diezgan strauji attīstījās. LKP CK biroja lēmumā 1960. gada 6. decembrī un uz to balstītajā Arvida Pelšes 1960. gada 15. decembra vēstulē PSKP Centrālajai komitejai definēts šīs “grupas” sastāvs – Zinātņu akadēmijas Ekonomikas institūta direktors Pauls Dzērve, lauksaimniecības ministrs Aleksandrs Ņikonovs, izglītības ministrs, bijušais LKP CK 2. sekretārs Vilis Krūmiņš, bijušais Valsts plāna komisijas priekšsēdētāja vietnieks Elmārs Mūkins, bijušais Latvijas Arodbiedrību centrālās padomes priekšsēdētājs Indriķis Pinksis, bijušais laikraksta “Cīņa” redaktors Pāvils Pizāns, bijušais kultūras ministra vietnieks Pāvels Čerkovskis, bijušais LKP CK Propagandas un aģitācijas nodaļas vadītāja vietnieks Herberts Valters, bijušais Rīgas pilsētas izpildkomitejas priekšsēdētāja vietnieks Viktors Kreituss. A. Pelše lūdza šos cilvēkus pārcelt no Latvijas darbā uz citām republikām. Tas tika pamatots ar to, ka viņi ne tikai neesot atteikušies no saviem agrākajiem uzskatiem, bet arī turpinot “grupēties” un kaitīgi ietekmējot politiski nenobriedušo inteliģences daļu.²³ Viņi visi, izņemot A. Ņikonovu, jau bija atcelti no agrākajiem amatiem, taču A. Pelše un viņa domubiedri acīmredzot vēlējās atbrīvoties no šiem cilvēkiem pavisam. Ļoti iespējams gan,

ka patiesais mērķis bija pieticīgāks – panākt atļauju šo cilvēku galīgai izmešanai no nomenklatūras un viņu karjeras sagraušanai. Faktiski tas arī tika panākts. Lai gan PSKP CK Savienoto republiku partijas orgānu nodaļa nepiekrita priekšlikumam izsūtīt viņus no republikas, tā atļāva pārvietot minētos cilvēkus no Rīgas uz perifēriju, būtībā rīkoties pēc republikas vadības ieskatiem.²⁴ No Latvijas izdevās izdzīt tikai A. Ņikonovu, taču tas notika šķietami brīvprātīgi ilgstošas vajāšanas rezultātā. Tomēr jāuzsver, ka nekādi reāli pierādījumi grupas pastāvēšanai netiek minēti, arī grupas sastāvs dažādos dokumentos tiek definēts atšķirīgi. Būtībā ieskaitīšana E. Berklava “grupā” bija pamats, lai atceltu no amatiem nevēlamos cilvēkus. Taču tā bija tikai viena no apsūdzības motivācijām, turklāt tā parasti netika izvirzīta priekšplānā.

Vienīgās reālās apsūdzības saistībā ar kādas grupas pastāvēšanu tika izvirzītas sakarā ar LKP CK 2. sekretāra Filipa Kašņikova izbalsošanu 1958. gada janvārī LKP 15. kongresā. Balstoties uz šīm apsūdzībām, tika atcelti no amatiem CK Administratīvo un tirdzniecības un finanšu orgānu nodaļas vadītājs Jānis Kacens, CK Lauksaimniecības nodaļas vadītājs Antons Lūriņš un daži citi vadoši darbinieki. Apsūdzības balstījās tikai uz Dagdas rajona partijas komitejas 1. sekretāra Fjodora Titova apgalvojumiem, kurus ir grūti pārbaudīt.²⁵ Tomēr, ja arī F. Kašņikova izbalsošanas organizēšana patiešām bija notikusi, runa ir par vienreizēju akciju. Nevar izslēgt, ka patiešām bija notikusi zināma aģitācija delegātu vidū, jo tik liels balsu skaits “pret” (223 balsis no 653²⁶) bija bezprecedenta gadījums ne tikai Latvijā, bet rets arī visas PSRS mērogā. Tomēr tā varēja būt tieši pret viņu vēsta vienreizēja akcija, kas vēl neliecina par reāla grupējuma pastāvēšanu. Kā liecina V. Krūmiņš, otrs sekretārs bijis “patiešām lāga cilvēks”, bet “bija slikti pildījis savus pienākumus” un tādēļ bijis nepopulārs rajona komiteju sekretāru vidū.²⁷ Ir pamats uzskatīt, ka tieši F. Kašņikova izbalsošana bija tas, kas noskaņoja PSKP CK aparāta darbiniekus²⁸ (vispirms jau Savienoto republiku partijas orgānu nodaļā, no kuras atbildīgo amatpersonu vidus parasti izvirzīja 2. sekretāru kandidatūras) pret Latviju un izprovocēja nacionālkomunistu sagrāvi, lai gan netieši acīmredzot arī Maskavā tika atzīts, ka F. Kašņikovs savā ziņā pats bija vainīgs. Viņam vairs neizdevās atgriezties PSKP CK aparātā

un nācās samierināties ar Vissavienības neklātienes lauksaimniecības institūta direktora posteni.²⁹

Ne PSKP CK brigādes ziņojumā, ne arī šīs brigādes locekļa PSKP CK instruktora K. Ļebedeva referātā LKP CK biroja sēdē 1959. gada 20.–21. jūnijā grupas pastāvēšana netika pieminēta. Tam varētu būt divi izskaidrojumi. Pirmais – šādas grupas nebija, un Maskava neuzskatīja, ka tāda pastāv. Pretējs izskaidrojums – grupa bija, bet Ņ. Hruščovs nevēlējās piešķirt Latvijas gadījumam augstāku statusu un to “kārt pie lielā zvana”, jo frakciju, grupu veidošana PSKP tika uzskatīta par vislielāko grēku, un tādas pastāvēšana Latvijas vadībā pašam Ņ. Hruščovam būtu politiski bīstama, jo liecinātu par opozīciju viņa kursam. Tādēļ bija nolemts atstādīt tikai E. Berklavu, bet pārējos “vainīgos” atcelt no amatiem pakāpeniski. Tomēr pēdējā versija nešķiet pārliecinoša. Dokumenti un laikabiedru liecības rada iespaidu, ka galvenā apsūdzētā izvēli bija noteikusi viņa enerģija un neformālā ietekme LKP CK birojā, kā arī asais raksturs. Tieši E. Berklava temperamentu, karstasinību un pārsteidzību, taču arī principialitāti, aktivitāti un iniciatīvu minētājā biroja sēdē 20. jūnijā runātāji uzsvēra, runājot par E. Berklavu. Vairāki runātāji (V. Lācis, A. Ņikonovs) jutās spiesti pamatot, kāpēc tieši viņš izcelts kā galvenais “grēkāzis”, un viņu izskaidrojums bija tieši aktivitāte un rakstura īpašības.³⁰ Skaidri parādās šķirtne starp E. Berklava “nometni” un viņa pretiniekiem. Pirmie uzsver, ka E. Berklavs ir pieļāvis dažas kļūdas, taču kopumā ir godīgs komunist, turpretim Arvīda Pelšes, Nikolaja Saļejeva, Ādolfa Miglinika runās nepārprotami izpaužas vēlme parādīt, ka viņa darbībā ir vērojamas skaidri izteiktas nacionālisma pazīmes. Tomēr arī viņi šajā notikumā attīstības stadijā E. Berklava darbību vērtē kā individuālu rīcību.

Nevar noliegt – E. Berklavam bija savs tuvāko kolēģu un domubiedru loks. 1959. gada plēnumā un pēc tam cietušo funkcionāru vidū bija daudzi cilvēki, kuri E. Berklavu labi pazina no komunistiskās pagrīdes laikiem, bija kopīgi karojuši vai arī darbojušies Latvijas komjaunatnes vadībā pēc kara. Var pieļaut, ka ar dažiem no viņiem pastāvēja tuvākas draudzības saites. Taču var šaubīties, vai nacionālkomunistu gadījumā vispār pastāvēja skaidri definēts grupējums (frakcija) LKP. Ja pastāvēja grupējums, kas veidojās ap

E. Berklavu, tad tas varēja aptvert “viņa” cilvēkus, kuriem viņš uzticējās un palīdzēja virzīties pa karjeras kāpnēm, kas bija parasta prakse. Taču tas neaptvēra visus, kurus var uzskatīt par nacionālkomunistiem. Nenoliedzami, E. Berklava prioritātes bija saistītas ar nacionālo jautājumu. Tā tas nebija, piemēram, V. Kalpiņam vai K. Ozoliņam, kuriem vairāk interesēja kultūras problēmas, vai, piemēram, A. Ņikonovam, kurš nodarbojās ar lauksaimniecību.

Diemžēl nav pētījumu par to, kā veidojās nacionālkomunistu savstarpējās attiecības, taču var pieļaut, ka drīzāk var runāt par cilvēkiem, kuru viedokļi par to, kādā virzienā būtu jāattīstās republikai, daudzējādā ziņā sakrita (lai gan, iespējams, ne vienmēr). Taču vienlaikus katram bija savs darbības lauks un intereses. Tādēļ varam runāt drīzāk par tendenci, noskaņojumu, kas valdīja pietiekami plašās komunistu aprindās un kuru tādā vai citādā veidā atbalstīja daudzi, to skaitā arī cilvēki, kam E. Berklavs personīgi vai arī viņa darba metodes nepatika. Aplūkojot visu dokumentu masīvu, kurā tiek pieminēta Berklava “grupa”, rodas iespaids, ka tā bija drīzāk virtuāls veidojums, kura mērķis bija kaut kādā ziņā identificēt visus funkcionārus, kuru darbība nepatika A. Pelšem un viņa atbalstītājiem. Var arī izvirzīt jautājumu par to, vai nepastāvēja A. Pelšes “grupa”, jo nacionālkomunistu pretinieku loka centrālās personas ir pietiekami skaidri identificējamas – Roberts Ķīsis, Ādolfs Migliniks, Antons Ozolings, Nikolajs Saļejevs, Augusts Čulītis? Ja nacionālkomunistu kodolu veidoja agrākie pagrīdnieki un komjaunatnes aktīvistu, tad A. Pelšes piekritēju loka kodols bija Krievijas latvieši, ļoti bieži pārkrieivoti un ar spēcīgu staļinisma rūdījumu. Vai A. Pelšes piekritēju izteikumi atspoguļo tikai katra personīgos uzskatus vai arī tika saskaņoti, ir tikpat atklāts jautājums kā tas, vai šāda koordinācija pastāvēja arī starp nacionālkomunistiem.

VAI NACIONĀLKOMUNISTIEM BIJA EKONOMISKĀ PROGRAMMA?

Apsūdzības mēģinājumā īstenot “nacionālo norobežošanos” ekonomikā tiek uztvertas kā reālas nacionālkomunistu ekonomiskas politiskas programmas pastāvēšana. Šādu viedokli aktīvi aizstāv

M. Loders.³¹ Tomēr ir izteikts arī pretējs viedoklis. Tā V. Prigge uzskata, ka nacionālkomunistu ekonomiskā programma acīmredzot neeksistē.³² Nevar apšaubīt, ka Latvijā, tāpat kā citās republikās un reģionos, rūpniecības vadības decentralizācija izraisīja gluži saprotamu vēlēšanos padarīt ražošanu republikas vai attiecīgā reģiona iedzīvotājiem “draudzīgāku”, t.i., ražot vairāk tautas patēriņa preču jeb, runājot padomju ekonomikas terminoloģijā, palielināt “B” grupas preču ražošanu, kam neizbēgami bija jānotiek uz smagās rūpniecības jeb “A” grupas rēķina. Piemēram, Ukrainā 1958. gada tautsaimniecības plāna projektā republikas vadība skaidri artikulēja nepieciešamību izmainīt attiecības starp “A” un “B” grupu, apmierināt iedzīvotāju vajadzības pēc patēriņa precēm, kā arī padarīt ciešākas saites starp republikas rūpniecības uzņēmumiem.³³ Līdzīgi noskaņojumi bija arī citos reģionos, un tie bija pilnīgi saprotami.

Atšķirībā no citiem PSRS reģioniem Latvijā vieglā un pārtikas rūpniecība bija relatīvi attīstīta, taču sociālistiskā industrializācija iepriekšējās divās piecgadēs bija būtiski palielinājusi “A” grupas lomu, atstājot patēriņa preču ražošanu un pārtikas rūpniecību pabērna lomā. Loģiski, ka republikas vadība bija ieinteresēta izmantot decentralizācijas iespējas, lai risinātu problēmas, kas bija svarīgas republikas iedzīvotājiem, vēl jo vairāk tādēļ, ka tās bija saistītas arī ar padomju režīma legitimitātes problēmu. Vēl viens jautājums, kas bija tipisks padomju ekonomikai centralizācijas apstākļos un ar kuru saskārās visi *sovnarhozi*, bija tas, ka rūpniecības uzņēmumi viena reģiona vai republikas ietvaros bija vāji savstarpēji integrēti. Ražošanai nepieciešamie komplektējošie materiāli tika vesti dažkārt tūkstošiem kilometru, lai gan tos varēja ražot vai pat ražoja attiecīgajā reģionā. Latvijas vadība mēģināja risināt minētās problēmas, un tās metodes un pieejas ne ar ko neatšķīrās no tām, kas tika lietotas citās republikās.

Veids, kā problēmas tika risinātas, liek domāt, ka patiesībā noteiktas nacionālkomunistu ekonomiskās programmas nemaz nebija, bija tikai idejas, uz kurām tā varēja balstīties. Zināmā mērā to apstiprina Pļaviņu hidroelektrostacijas (HES) problēmas risināšana 1956.–1959. gadā. Hidroelektrostacijas projektu izstrādāja Maskavā, un sākotnēji tas neizraisīja republikas vadības iebildumus.

Tikai pēc tam, kad 1958. gadā sākās protesta vēstuļu kampaņa, kuras iniciatori bija nacionālkomunistu aprindām tuvi cilvēki, kurus vairāk uztrauca kultūrvēsturiskie zaudējumi, nevis ekonomiskās problēmas, republikas vadība sāka domāt par iespējamajām alternatīvām.³⁴ Radās ideja par termoelektrostaciju (TEC), kuru darbinātu ar dabasgāzi kā alternatīvu Pļaviņu HES. Tomēr šo jautājumu republika nevarēja risināt. Tā varēja lūgt Maskavu iekļaut šādu TEC septiņgadu plānā, turklāt jāņem vērā, ka gāzes vads no Dašavas uz Latviju vēl nebija uzbūvēts. Patiešām, 1958. gada 17. oktobrī kopīgajā LKP CK biroja un Ministru padomes lēmumā ir ierakstīts lūgt Maskavu septiņgades plānā iekļaut ar gāzi darbināmas termoelektrostācijas celtniecību.³⁵ Jautājums acīmredzot nekādi nebija izlemts, jo LKP 16. kongresā 1959. gada 12.–13. janvārī P. Dzērve aicināja ierakstīt lēmumā, ka nepieciešams lūgt Maskavai ierakstīt plānā TEC vai arī Pļaviņu HES.³⁶

Lielākās apsūdzības ekonomikas jomā tika celtas ne tik daudz pret E. Berklavu, cik pret Zinātņu akadēmijas Ekonomikas institūta direktora Paulu Dzērvi – par to, ka “kaitīgās” nostādnes par “B” grupas izcelšanu priekšplānā un par republikas ekonomisko vajadzību prioritāti ir tikušas izvirzītas viņa vadītajā institūta izpētes programmā “Latvijas PSR tautas saimniecības attīstības perspektīvas”, kas tika apstiprināta institūta zinātniskajā padomē 1959. gada 6. jūnijā. Tāpat par būtisku P. Dzērves ienaidnieku argumentu kalpoja institūta direktora vietnieka Benjamiņa Treija un lauksaimniecības sektora vadītāja pienākumu izpildītāja Magnusa Kukaiņa pēc LKP CK Lauksaimniecības nodaļas pieprasījuma sastādītās piezīmes “Jautājumā par darbaspēka resursiem Latvijas PSR lauksaimniecībā”, kurās bija norādīts, ka “1965. gadā republikas lauksaimniecības kolhozu sektoram pietrūks aptuveni 29 tūkstošu cilvēku darbaspēka”,³⁷ no kā izrietēja, ka Latvijā vairs nav nekādu iekšēju darbaspēka rezervju rūpniecības ekstensīvai attīstībai. Valsts plāna komisijas priekšsēdētājs Augusts Čulītis aizrunājās pat tiktāl, ka P. Dzērve, I. Pinksis un E. Mūkins, kas pēc E. Berklava ierosinājuma iecelti par Valsts plāna komisijas locekļiem, esot ierosinājuši paaugstināt darba ražīgumu tikai tādēļ, lai nebūtu jāieved darbaspēks no citām republikām, nevis lai paaugstinātu produktivitāti.³⁸ Šķiet, ka A. Čulīša sašutums stipri vien izrietēja no tā, ka

visi trīs nosauktie bija kritizējuši LPSR Valsts plāna sastādīto septiņgades plānu, kas bija izveidots, balstoties uz PSRS Valsts plāna dotajiem kontrolskaitļiem, bet neņemot vērā republikas iespējas un vajadzības. Turklāt P. Dzērve plānu bija kritizējis arī LKP 16. kongresā.³⁹

P. Dzērve tika apsūdzēts arī dažādās citās ideoloģiskās “īaundarībās”; piemēram, ka viņš esot rakstījis par “pārlietu steigu”, veicot kolektivizāciju utt. Sods bija ļoti bargs – viņam atņēma LPSR ZA korespondētājlocekļa nosaukumu, atstādināja no institūta direktora amata un nosūtīja darbā uz Rīgas Autoelektroiekārtu rūpnīcu par ceha ekonomistu. 1961. gada 18. oktobrī viņš gāja bojā autokatastrofā, kuru daudzi uzskata par “mīklainu”.⁴⁰ Izrēķināšanos ar P. Dzērvi acīmredzot noteica vairāki apstākļi – viņš bija strādājis kopā ar E. Berklavu kā komjaunatnes CK sekretārs un tika uzskatīts par viņa domubiedru, turklāt P. Dzērve bija iesaistīts virknē notikumu, kuros izpaudās konflikts starp staļinistiem un liberālkomunistiem, piemēram, diskusijā par jaunlatviešiem u.c. Taču jāuzsver, ka būtu pārsteidzīgi runāt par noteiktu nacionālkomunistu ekonomiskās politikas koncepciju, kuru izstrādājis P. Dzērve.⁴¹ Viņa 1959. gada publikācijas par septiņgadu plāna perspektīvām nesatur nekādas norādes uz to, ka tiktu ieteikta būtiska rūpnieciskās politikas koriģēšana. Uzsvars joprojām likts uz mašīnbūvi, metālapstrādi, elektrotehnisko, radiotehnisko un ķīmijas rūpniecību.⁴² Bija idejas, kas virmoja gaisā un kuras viņš arī bija publiski izteicis, piemēram, ka prioritāte jādod uzņēmumiem, kas ražo produkciju republikas vajadzībām. Taču nav iemesla uzskatīt, ka viņš būtu iestājies par kaut kādu republikas ekonomikas autarķiju, kā apgalvoja viņa oponenti. Uz šo ideju pamata šāda koncepcija varētu rasties, bet 1959. gada vidū tādas acīmredzot vēl nebija. Jāatzīmē, ka pētniecības programma, kura kalpoja par galveno argumentu apsūdzībās pret P. Dzērvi, Zinātņu akadēmijas Ekonomikas institūta arhīvā nav atrodama, un par tās saturu mēs varam spriest tikai pēc jau minētās komisijas izklāsta. Katrā ziņā šis jautājums prasa nopietnus dziļākus pētījumus par Latvijas ekonomiskās politikas veidošanos 50. gadu beigās un 60. gadu sākumā.

SECINĀJUMI

Kopumā var teikt, ka Latvijas vadības politika 1956.–1959. gadā maz atšķīrās no pārējo Baltijas republiku politikas kā valodas, tā arī izglītības un ekonomikas jomā. Daudzējādā ziņā Maskavu situācija Latvijā uztrauca krietni mazāk nekā, piemēram, Lietuvā, kur 1956. gada beigās sakarā ar notikumiem Polijā un Ungārijā bija notikušas protesta akcijas Kauņā un Viļņā.⁴³ 1959. gada 11. maijā PSKP CK darbinieku sastādītā informācijā par darbu ar kadriem Lietuva tika kritizēta daudz vairāk nekā Latvija, un tas arī izpaudās 28. maijā PSKP CK Prezidija lēmumā par darbu ar kadriem Lietuvas PSR.⁴⁴ Par pārējo republiku vadības “nacionālismu” tāpat Maskava saņēma daudzas sūdzības. Var saprast, ka Maskava vēlējās Baltijas (un pie viena arī citām) republikām skaidri novilkt līniju, kuru tās nekādā ziņā nedrīkstēja pārkāpt. Kādēļ tieši Latvija kļuva par vienu no diviem upuriem (līdz ar Azerbaidžānu)?

Acīmredzot to izraisīja vairāki kā ārēji, tā arī iekšēji apstākļi. Ārējs apstākļis bija PSKP CK aparāta un Partijas kontroles komitejas brigādes ziņojums par stāvokli Latvijā. Brigāde bija nosūtīta uz Latviju 1959. gada aprīlī, bet ziņojumu sagatavojusi jūnija sākumā – tas parakstīts 8. jūnijā.⁴⁵ Ņ. Hruščovs to izlasīja tikai 12. jūnijā, pēc tikšanās ar Latvijas vadību, un, spriežot pēc viņa teiktā, tieši tas noteica viņa reakciju, kuru, protams, sūdzībnieku vārdi varēja pastiprināt. 1. jūlija sēdē Ņ. Hruščovs izteica nožēlu, ka brigādes ziņojumu izlasījis tikai pirms pašas aizbraukšanas no Rīgas, ja tas būtu noticis ātrāk, tad iepriekšējās dienas saruna ar Latvijas vadību varētu būt daudz pamatīgāka.⁴⁶ Ziņojumā jau bija formulēti galvenie apsūdzības punkti, kas vēlāk tika izklāstīti J. Kalnbērziņa referātā jūlija slēgtajā plēnumā. Turklāt papildus apstākļi, kas saasināja Ņ. Hruščova uzmanību, bija tas, ka šajā laikā PSKP CK Prezidijs vispār nodarbojās ar jautājumu par darbu ar kadriem republikās. Tomēr šķiet, ka visvairāk viņa viedokli ietekmēja izteiktās apsūdzības par krievu – latviešu valodas nepratēju diskrimināciju un par pierakstīšanās ierobežojumiem krieviem. Pēdējo jautājumu viņš minēja arī savā runā PSKP CK plēnumā 24.–29. jūnijā.⁴⁷ Jāsaka gan, ka pastāv zināmas neskaidrības jautājumā par to, vai brigādes ziņojums bija vienīgais materiāls un vai

tas bija tas, kas tik ļoti sanikvoja Ņ. Hruščovu, ka viņš pirms izlidošanas no Rīgas lidlaukā vārdiski uzbruka E. Berklavam? Kā norāda krievu vēsturniece Jeļena Zubkova, iespējams, ir bijis vēl kāds dokuments, bet tas joprojām nav atrasts.⁴⁸

Tā kā Latvijas jautājumu PSKP CK Prezidijs izskatīja kopā ar ziņojumu par Azerbaidžānu, būtiski ir norādīt uz kopīgo un atšķirīgo apsūdzībās pret abu republiku vadību. Azerbaidžānas gadījumā atšķirībā no Latvijas daudz lielāka uzmanība tika pievērsta sliktajam lauksaimniecības stāvoklim un it sevišķi situācijai ar kokvilnas audzēšanu. Iespējams, lauksaimniecības stāvokļa kritikas galvenais objekts bija republikas kompartijas 1. sekretārs Imams Mustafajevs, kurš bija lauksaimniecības speciālists, bioloģijas zinātņu doktors un akadēmiķis. Vērā ņemams fakts ir tas, ka Maskava Azerbaidžānas gadījumā diezgan skaidri nodalīja lokālismu no nacionālisma. Par lokālisma izpausmi tika uzskatīti iebildumi pret gāzes vada celtniecību uz Tbilisi. Savukārt nacionālisma izpausmes tika saskatītas vairākos jautājumos: 1956. gada likumā, kas noteica azerbaidžāņu valodu par valsts valodu un kura rezultātā tika izvirzītas prasības padarīt azerbaidžāņu valodu par lietvedības valodu visās iestādēs un uzņēmumos, kā arī azerbaidžāņu valodas lietošanu sapulcēs un citos pasākumos arī tad, ja tur piedalījās valodas nepratēji; kadru politikā, t.i., azerbaidžāņu izvirzīšanā vadošos amatos; republikas izglītības likumā nebija ierakstītas vecāku tiesības "brīvprātīgi" izvēlēties apmācības valodu vispārīzglītojošās skolās, kas faktiski nozīmēja atteikšanos no azerbaidžāņu valodas apguves skolās ar krievu mācību valodu.⁴⁹ Kā redzams, nacionālisma izpausmes bija ļoti līdzīgas tām, kas tika fiksētas Latvijas gadījumā, taču Ņ. Hruščova reakcija bija daudz nesavaldīgāka. Viņš nosauca republikas vadības pieeju par "hitlerisku, zooloģisku".⁵⁰ Atbilstoši bija arī administratīvie risinājumi, kas bija kardinālāki nekā Latvijā – 1959. gada 8. jūlijā Baku notika kompartijas CK plēnums, kurā atcēla no amata 1. sekretāru I. Mustafajevu par nespēju pildīt savus pienākumus un izslēdza viņu no Azerbaidžānas KP CK biroja sastāva.⁵¹ Paralēles starp Azerbaidžānas un Latvijas notikumiem liecina, ka Maskavas un nacionālo republiku attiecībās jautājums par nacionālās valodas, kultūras diskrimināciju, kā arī kadru politiku radīja spriedzi tik atšķirīgās

republikās un šīs problēmas risinājumi kā republiku, tā Maskavas līmenī bija savā ziņā stereotipiski, atšķirības bija tīri taktiskas.

PSKP CK Prezidijs 13. jūnijā nolēma nosūtīt ziņojumu uz Rīgu apspriešanai CK birojā, kā arī nosūtīt uz Rīgu CK sekretāru Nuri-dinu Muhitdinovu. 22. jūnijā un 1. jūlijā Prezidijs noklausījās viņa ziņojumu par braucienu uz Latviju. 1. jūlija sēdē piedalījās arī J. Kalnbērziņš, V. Lācis, V. Krūmiņš un K. Ozoliņš.⁵² Latvijas KP CK tika uzdots novērst trūkumus darbā. Jāatzīmē, ka Ņ. Hruščovs ļoti skaidri lika saprast, ka nekāda plaša mēroga un tūlītēja vadošo kadru nomaina nav vēlama,⁵³ un faktiski vadības nomaina notika pēc šīs receptes – pakāpeniski. Kopumā var teikt, ka represijas pret Latvijas nacionālkomunistiem nevarētu notikt, ja tās neatbalstītu Maskava, un to visvairāk satrauca tas, ko tā interpretēja kā nacio-nālisma un lokālisma izpausmes.

Tomēr Latvija nebūtu nokļuvusi Ņ. Hruščova uzmanības cen-trā, ja to nebūtu centušies panākt nacionālkomunistu pretinieki republikas vadībā. Literatūrā tiek izvirzīts arī viedoklis, ka plašās kadru tīrīšanas patiesībā bija Maskavas un Latvijas partijas aparāta saspēle, kas tika īstenota, izmantojot Ņ. Hruščova aizņemtbu ar starptautiskās politikas jautājumiem, tajā skaitā vizītēm ASV un Ķīnā 1959. gada septembrī un oktobra sākumā.⁵⁴

Tomēr ar to bija par maz, lai izraisītu tik būtiskas pārmaiņas republikas varas struktūrās. Galvenais iemesls bija tas, ka E. Ber-klavam un citiem “jaunajiem” bija nāvīgi ienaidnieki republikas vadībā. Viņu motivāciju noteica kā ideoloģiski, tā arī karjeristiski apsvērumi. “Vecie” staļinisti ar dziļu neizpratni un šausmām uz-tvēra reformas un liberalizācijas procesus, kuru rezultātā viņi tika atbīdīti no varas, “jaunie” noniecināja viņu idejas un profesionā-lismu. Sprotams, ka “vecie” meklēja atbalstu Maskavā un bija lai-mīgi to atrast PSKP CK aparātā, kura darbiniekiem pret Latviju bija pretenzijas it sevišķi sakarā ar F. Kašņikova izbalsošanu. Tur-klāt situāciju pasliktināja tas, ka J. Kalnbērziņš kā pirmā republikas amatpersona nespēja efektīvi pildīt bufera lomu starp Maskavu un Rīgu, viņš arī neprata tikt galā ar šķelšanos LKP CK birojā un re-publikas vadībā kopumā. Šo situāciju izmantoja A. Pelše, kurš acīmredzot komunikāciju ar PSKP CK pārbaudes brigādi izman-toja, lai pasniegtu informāciju sev izdevīgā gaismā, un viņam šajā

ziņā palīdzēja arī citi “vecie”. A. Pelšes aktivitāti laikā, kad viņš atradās Rīgā, un arī vēlāk uzsvēra arī N. Muhitdinovs: tieši A. Pelše esot panācis, ka jautājums tika apspriests PSKP CK Prezidija sēdē, motivējot ar to, ka LKP CK birojs nespēj vienoties par lēmuma projektu,⁵⁵ respektīvi, N. Muhitdinovs centās radīt iespaidu, ka tieši A. Pelše ir bijis ieinteresēts jautājuma risināšanā augstākajā – PSKP CK Prezidija līmenī. Ja tas tā bija, tad acīmredzot mērķis bija panākt J. Kalnbērziņa nomaiņu, kas arī izdevās.

Interesanti, ka A. Pelšes kandidatūra uz pirmā sekretāra posteni tiek pieminēta jau PSKP CK Prezidija 22. jūnija sēdē, lai gan vēl vairākus mēnešus jautājums par to, kas nāks J. Kalnbērziņa vietā, it kā nebija izlemts. Var piekrist, ka “struktūra, draugi, sabiedrotie un stratēģija bija tikai A. Pelšem”, bet ne viņa pretiniekiem, turklāt viņš “savā spēlē pret nacionālkomunistiem bija licis tieši uz nacionālismu”.⁵⁶ Tā izrādījās visproduktīvākā stratēģija, jo sīta tajā punktā, kas Maskavai bija visjutīgākais un kurā tās reakciju visvieglāk varēja izraisīt.

Tieši vietējā cīņā par varu noteica to, ka republikas vadības nomaiņa, kas gan notika pakāpeniski un ilgākā laikā – līdz 1962. gadam, bija visai vērienīga. 1959. gada 7.–8. jūlija plēnumā no amata tika atcelts tikai E. Berklavs, viņu nosūtīja uz Vladimiras apgabalu Krievijā par kinofikācijas pārvaldes priekšnieku. Plēnuma lēmumā jau bija iezīmēti galvenie vaininieki: I. Pinksis (viņu, tāpat kā E. Berklavu, jau šajā plēnumā svītvoja no CK biroja sastāva), N. Bisenieks, P. Pizāns, P. Dzērve, P. Čerkovskis, E. Mūkins un V. Kalpiņš. Atbrīvošanās no viņiem notika atšķirīgos tempos, taču viņi nebija vienīgie. Pēc tam, kad 1959. gada novembrī atkāpās Jānis Kalnbērziņš un Vilis Lācis un viņu vietu ieņēma Arvīds Pelše un Jānis Peive, kadru nomaiņa ieguva ļoti plašu raksturu.

Nacionālkomunisma problēmas pētniecībā pēdējos divdesmit gados ļoti daudz ir paveikts, apritē ir nonākuši ļoti daudzi jauni dokumenti, ir daudzas vēra ņemamas akadēmiskas publikācijas. Neskatoties uz to, šajā problēmā ir daudzi joprojām neskaidri jautājumi. Zināmā mērā tas ir saistīts ar to, ka vēl arvien nav pieejami vai atrodami daudzi dokumenti, kas ieviestu lielāku skaidrību. Tomēr tas nav vienīgais izskaidrojums. Pētniecības rezultātā ir iz-

veidojušās diezgan daudzas nobīdes, pieņēmumi ir kļuvuši par pārbaudītiem faktiem u.tml. Lai būtiski pavirzītos uz priekšu šīs problēmas izpētē, ir nepieciešams pārbaudīt jau nostabilizējušos priekšstatus. Tas prasa avotu bāzes padziļināšanu, jaunu hipotēžu izvirzīšanu un pārbaudi.

ATSAUCES

- ¹ Šāds termins 60. gados bieži tika lietots Rietumos. Sk.: Gundar J. King (1965). *Economic Policies in Occupied Latvia: A Manpower Management Study*. Lincoln, Nebr.: Pacific Lutheran University Press, pp. 188–204.
- ² Walter Kemp (1999). *Nationalism and Communism in Eastern Europe and the Soviet Union: A Basic Contradiction?* Houndmills and London; New York: Palgrave Macmillan, p. 128.
- ³ Mark Beissinger, Ljubomir Hajda (1990). Nationalism and reform in Soviet politics. In: Mark Beissinger, Ljubomir Hajda (eds.). *The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society*. Boulder, Colo.: Westview Press, p. 310.
- ⁴ Jeremy Smith (2003). Republican authority and Khrushchev's education reform in Estonia and Latvia, 1958–1959. In: Olaf Mertelsmann (ed.). *The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956*. Tartu: KLEIO, pp. 237–252; William D. Prigge (2004). The Latvian purges of 1959: a revision study. *Journal of Baltic Studies*, 35 (3), pp. 211–230; William D. Prigge (2015). *Bearslayers: The Rise and Fall of the Latvian National Communists*. New York: Peter Lang; Eric Le Bourhis (2015). *Avec le plan, contre le modèle: urbanisme et changement urbain à Riga en URSS (1945–1990)*. Thèse de doctorat en histoire. Paris: École des hautes études en sciences sociales; Michael Loader (2016). The death of "Socialism with a Latvian Face": The purge of the Latvian national communists, July 1959–1962. *Journal of Baltic Studies*, published online: 17 Oct. 2016, <http://dx.doi.org/10.1080/01629778.2016.1244771>; Michael Loader (2016). The Rebellious Republic: the 1958 Education Reform and Soviet Latvia. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 3, pp. 113–139.
- ⁵ Ilga Gore (1992). Politiskās norises Latvijā 1953. gada vasarā. *Latvijas Vēsture*, 2, 53.–57. lpp.; Ilga Apine (1994). Latvija un padomju nacionālā politika. *Latvijas Vēsture*, 4, 40.–46. lpp.; Jānis Stradiņš (1998). *Latvijas Zinātņu akadēmija: izcelsme, vēsture, pārvērtības*. Rīga: Zinātne; Ilga Apine (2000). Latviešu nacionālkomunistu politiskās sagrāves nacionālpolitiskie aspekti. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1/2, 69.–73. lpp.; Valdis Blūzma, Ojārs Celle, Tālav Jundzis u.c. (1998). *Latvijas valsts atjaunošana 1986–1993*. Rīga: LZA Baltijas stratēģisko pētījumu centrs; Daina Bleiere (2003). Nacionālkomunisms Latvijā. Historiogrāfija. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1, 110.–129. lpp.; Daina Bleiere (2003). Sabiedrības reakcija uz nacionālkomunisma sagrāvi 1959. gadā: Kārļa Baumaņa un Jāņa Kīna lieta.

- Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 3, 112.–138. lpp.; Daina Bleiere (2008). Latvijas Komunistiskās partijas etniskais sastāvs un nacionālkomunisma problēma 1944.–1965. gadā. No: *Letonikas Otrais kongress. Vēsture un identitāte. Kongresa referāti*. Rīga: Zinātne, 148.–161. lpp.; Jānis Riekstiņš (2008). Latviešu nacionālkomunistu cīņa pret Latvijas kolonizāciju un rusifikāciju. No: Valdis Blūzma, Tālavis Jundzis, Jānis Riekstiņš u.c. *Nevardarbīgā pretošanās: Latvijas neatkarības atgūšanas ceļš (1945–1991)*. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 160.–224. lpp.; u.c.
- ⁶ Sk.: Riekstiņš. Latviešu nacionālkomunistu cīņa pret Latvijas kolonizāciju un rusifikāciju.
- ⁷ Michael Loader (2015). *The Thaw in Soviet Latvia National Politics 1953–1959*. A thesis submitted in partial fulfilment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy King's College London, Department of History, pp. 92–93. Pieejams: https://kclpure.kcl.ac.uk/portal/files/52106319/2015_Loader_Michael_1164272_thesis.pdf (skatīts 18.12.2016.).
- ⁸ Tõnu Tannberg (2010). *Politika Moskvā v respublikah Balti v poslevoennye gody (1944–1956)*. *Issledovaniia i dokumenty*. Moskva: ROSSPEN; Fond "Prezidentskii tsentr B. N. Yeltsina", s. 83.
- ⁹ Aleksandr N. Iakovlev (red.) (1999). *Lavrentii Beriia. 1953. Stenogramma iul'skogo plenuma TsK KPSS i drugie dokumenty*. Moskva: Mezhdunarodnyi fond "Demokratiia", s. 46–51, 61.
- ¹⁰ Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās Komitejas VI plēnuma stenogramma. *Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvs* (turpmāk: LVA), PA-101-16-10, 5. lp.
- ¹¹ Iakovlev. *Lavrentii Beriia. 1953*, s. 96.
- ¹² Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās Komitejas VI plēnuma stenogramma, 7.–8. lp.
- ¹³ Turpat, 10. lp.
- ¹⁴ Turpat, 11. lp.
- ¹⁵ Nataliya Kibita (2013). *Soviet Economic Management under Khrushchev: The Sovnarkhoz Reform*. London; New York: Routledge, pp. 19–21.
- ¹⁶ Turpat, 29. lpp.
- ¹⁷ Pēteris Guļāns (2008). *Pieredzētais un pārdzīvotais*. Rīga: LZA EI, 52. lpp.
- ¹⁸ Irene R. Shneidere (1989). *Sotsialisticheskaia industrializatsiia v Latvii: khod, itogi, problemi*. Rīga: Zinatne.
- ¹⁹ A. A. Fursenko (gl. red.) (2004). *Prezidium TsK KPSS. 1954–1964. Tchernovye protokol'nye zapisi zasedanii. Stenogrammy. Postanovleniia*. T. 1, 2-oe izd., ispr. i dop. Moskva: ROSSPEN, s. 373.
- ²⁰ Riekstiņš. Latviešu nacionālkomunistu cīņa pret Latvijas kolonizāciju un rusifikāciju, 168. lpp.
- ²¹ Sk.: Uldis Gērmanis (1998). Daži vārdi par autoru. No: Eduards Berklavs. *Zināt un neaizmirst*. Rīga: Preses nams, 9. lpp.: "Piecdesmito gadu nogalē šis apzīmējums parādījās arī ārzemju laikrakstos. Ar to saprata latviešu tautības komunistu ("nacionālkomunistu") grupas pretestību Maskavas orga-

- nizētajam kolonizācijas un krieviskošanas procesam okupētajā Latvijā.” “Berklavisms” ir arī Zigurda Vidiņa 2007. gadā uzņemtās dokumentālās filmas nosaukums.
- ²² Stenogramma XI plenuma Tsentral'nogo Komiteta Kompartii Latvii ot 12 fevralia 1960 goda. LVA, PA-101-23-13, 5. lp.
- ²³ Dokladnaia zapiska TsK KPSS Latvii v TsK KPSS o vyselenii iz respubliki gruppy byvshikh rukovodiashchikh rabotnikov Latvii. V kn.: O. V. Khlevniuk i dr. (sost.) (2009). *Regional'naia politika N. S. Khrushcheva. TsK KPSS i mestnye partiinye komiteti. 1953-1964* gg. Moskva: ROSSPEN, s. 233-234.
- ²⁴ Turpat, 235. lpp.
- ²⁵ LKP CK biroja lēmums 1960. gada 20. jūlijā “O zaiavlenii Lurinia A. A.”. LVA, PA-15500-2-2409, 49.-50. lp.
- ²⁶ LKP 15. kongresa stenogramma. LVA, PA-101-21-1, 16. lp.
- ²⁷ Vilis Krūmiņš (1990). Ilgais ceļš uz demokrātiju. *Padomju Latvijas Komunisti*, 4, 83. lpp.
- ²⁸ Voldemārs Kalpiņš (1988). 1959. gads. Toreiz apsūdzētā liecība. *Cīņa*, 21., 25., 26., 28., 30. aug., 1., 4., 6. sept.
- ²⁹ *Spravochnik po istorii Kommunisticheskoj partii i Sovetskogo Soiuza, 1898-1991*. Pieejams: <http://www.knowbysight.info/KKK/11394.asp> (skatīts 18.12.2016.).
- ³⁰ LKP CK biroja 1959. gada 20.-21. jūnija sēdes stenogramma. LVA, PA-101-22-48a, 125. lp.
- ³¹ Sk.: Loader. *The Thaw in Soviet Latvia National Politics 1953-1959*, pp. 179-204.
- ³² Prigge. *Bearslayers*, p. 216.
- ³³ Kibita. *Soviet Economic Management under Khrushchev*, p. 58.
- ³⁴ Sīkāk par šo jautājumu sk.: Mārtiņš Mintauris (2013). Ieskats Pļaviņu hidroelektrostacijas tapšanas vēsturē. No: *Atmiņu Daugava*. Biedrība “Koknesei”, 50.-106. lpp.
- ³⁵ LVA, PA-101-21-32, 51. lp.
- ³⁶ LVA, PA-101-22-2, 61. lp.
- ³⁷ LKP CK Zinātnes, skolu un kultūras nodaļas vadītājas L. Lapiņas un vadītājas vietnieka N. Muravjova slepenais ziņojums CK birojam par LPSR ZA Ekonomikas institūta darba pārbaudes rezultātiem 1959. gada 15. decembrī. No: Irēne Šneidere (atb. red.) (2001). *Latvija padomju režīma varā 1945-1986: Dokumentu krājums*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 239. lpp.
- ³⁸ Latvijas KP Centrālās Komitejas VII, slēgtā plēnuma stenogramma 1959. gada 7. un 8. jūlijā. *Padomju Latvijas Komunisti*, 4, 1989, 4-6.
- ³⁹ Sk. LVA, PA-101-22-2, 61.-64. lp.
- ⁴⁰ Stradiņš. *Latvijas Zinātņu akadēmija*, 227. lpp.
- ⁴¹ Sk., piemēram: “Par nacionālkomunistu ideologu daudzi uzskata ekonomistu Paulu Dzērvi, jo viņa vadībā tika formulētas idejas, kas balstījās uz

- uzskatu, ka republikas ekonomikai jādarbojas pirmām kārtām tās iedzīvotāju interesēs.” – Daina Bleiere u.c. (2005). *Latvijas vēsture, 20. gadsimts*. Otrais, papildinātais izdevums. Rīga: Jumava, 360. lpp.; “Pamats šādai, Latvijas interesēm atbilstoši ekonomiskai reformai bija Zinātņu akadēmijas Ekonomikas institūta direktora Paula Dzērves izstrādātā Latvijas lielākas ekonomiskās patstāvības koncepcija.” – Riekstiņš. Latviešu nacionālkomunistu cīņa pret Latvijas kolonizāciju un rusifikāciju, 173. lpp.
- ⁴² Pauls Dzērve (1959). Komunistiskās celtniecības septiņgade. *Karogs*, 1 (1. janvāri); Pauls Dzērve. Pamatā rūpniecība. *Literatūra un Māksla*, 21.03.1959. Sk. arī P. Dzērves runas atreferējumu: Latvijas Komunistiskās partijas ārkārtējais XVI kongress. *Cīņa*, 14.01.1959.
- ⁴³ *Lietuvos Ypatingasis Archyvas (LYA)*, 1771–196–95, 6. lp.; 1771–96–34, 70. lp.
- ⁴⁴ Khlevniuk i dr. *Regional'naiā politika N. S. Khrushcheva*, s. 160–168.
- ⁴⁵ Ziņojums publicēts: Khlevniuk i dr. *Regional'naiā politika N. S. Khrushcheva*, s. 223–232. Latviski PSKP CK brigādes ziņojums publicēts laikrakstā “Padomju Jaunatne” 1990. gada 1. maijā.
- ⁴⁶ Fursenko. *Prezidium TsK KPSS. 1954–1964*, s. 371.
- ⁴⁷ Turpat, 1061. lpp. (48. atsauce).
- ⁴⁸ “Latviiskoe delo” 1959 g. Radio Svoboda, Dokumenti proshlogo. 03.07.2004. Pieejams: archive.svoboda.org/programs/hd/2004/hd.070304.asp (skatīts 18.12.2016.).
- ⁴⁹ Fursenko. *Prezidium TsK KPSS. 1954–1964*, s. 357–370.
- ⁵⁰ Turpat, 367. lpp.
- ⁵¹ Turpat, 1062. lpp., 65. atsauce.
- ⁵² Protokola melnrakstus un 1. jūlija sēdes stenogrammu sk.: Fursenko. *Prezidium TsK KPSS. 1954–1964*, s. 355–382.
- ⁵³ Turpat, 382. lpp.
- ⁵⁴ Geoffrey Swain (2016). *Khrushchev*. New York: Palgrave Macmillan. Arī V. Prigge uzskata, ka E. Berklava atcelšana ir notikusi pretēji Ņ. Hruščova vēlmei, jo A. Pelše, viņa sabiedrotie Latvijā, militāristi un atbalstītāji Maskavā ar sekmīgi manevru palīdzību ir apspēlējuši Ņ. Hruščovu. Sk.: Prigge. *Bearslayers*, p. 113.
- ⁵⁵ 1959. gads Latvijā: skatiens no malas. Intervija ar Nuritdinu Muhitdinovu. *Padomju Latvijas Komunisti*, 5, 1990, 79.–81. lpp.
- ⁵⁶ Sergejs Kruks. Nacionālkomunisms-2. *Providus*, 06.03.2007. Pieejams: <http://providus.lv/article/nacionalkomunisms-2> (skatīts 18.12.2016.).

NATIONAL COMMUNISM IN LATVIA (THE 1950S) –
SOME RESEARCH PROBLEMS*Daina Bleiere*

Dr. hist., senior researcher at the Institute of History of Latvia, University of Latvia; assoc. professor at the Political Science Dpt., Riga Stradiņš University. Research interests: the Latvian history of the 20th century, impact of the Soviet regime on the society of Latvia.

The purpose of the article is to identify problems essential, though disputable and insufficiently explored concerning National Communists' activities in Latvia, grounding on archive materials, memoirs, and critical analysis of the most recent Latvian and foreign literature on history. Despite the rather wide historiography of the topic, there are several discussable issues: the problem of relations between the centre and the periphery in the USSR, in the context of which the National Communists' problem in Latvia was formed; whether National Communists represented a certain faction in the LCP; what was the role of Eduards Berklavs; did any certain economic programme of National Communists exist?

Key words: National Communism, autonomism, localism.

Summary

Regardless of a large number of studies, many unclear and disputable questions still exist in the research of National Communism. The purpose of the article is to identify insufficiently explored problems.

There is a tendency in the historiography of Latvia, to interpret the National Communism problem as unique, and hence the focus is mainly on internal factors. However, most importantly, this problem occurred in a definite time and within a definite political context. There exist several aspects deserving more attention to be paid to. One of these is related to attempts of making the state and economic administration system more efficient after Stalin's death and the way these attempts were realised in Latvia. One of the most insufficiently explored areas is related to activities of the National Economy Council in Latvia and decentralization of economy. Another one refers to the necessity of revising the Latvian National Communism in the context of similar processes in other national republics of the USSR. Defeat of the National Communists in 1959, in Latvia, in a way was a unique phenomenon in the whole Soviet Union. However, reasons causing it, as well as attempts of the republic's administration to solve republic's problems, to a great

extent were common with the policies of administrations of other national republics.

Quite often an emphasis has been put on E. Berklavs, and the National Communists have been discussed as an opposition, a certain faction of the Latvian Communist Party (LCP) grouped around him. Namely, he has been positioned as a leader of the above mentioned group. After thorough reading of documents, some doubts occur regarding the fact whether the National Communists acknowledged themselves as a distinct group and E. Berklavs as its central figure. In the documents referring to defeat of the National Communists, the question about them as a “group” appeared in several speeches, in the plenum of 7–8 July 1959 for the first time, but more vigorously the issue was raised after the plenum. However, no real evidence of the group’s existence was mentioned. In addition, the composition of the group in various documents has been defined differently. In fact, inclusion in E. Berklavs’ “group” served as grounds to dismiss undesirable people. However, it was just only one cause for prosecution and usually it was not set in the foreground.

Accusations for the attempt to realize “national distinction” in economy were perceived as the existence of a real political economic programme of the National Communists. Unlike in other regions of the USSR, light and food industry in Latvia were rather developed. However, socialistic industrialization in previous two five-year terms had significantly increased the role of the “A” group, leaving production of consumer goods and food industry in the role of a step-child. Logically, the authorities of the Republic were interested to use the opportunities provided by decentralization to solve problems vital for the population of the Republic, moreover, because they were connected with the issue of the Soviet regime’s legitimacy. The way of problem solving suggested that in fact the National Communists had no exact economical programme and that they had just ideas to ground on. On the basis of those ideas such a concept could occur, but, obviously, in the middle of 1959 it did not exist yet. Definitely this question demands more serious and deeper studies about the formation of the Latvian economic policy in the late 1950s and early 1960s.

In general it can be said that the policy of Latvia’s administration during 1956–1959 did not differ significantly from the language, education, and economic policies of other Baltic republics. However, Moscow had received plenty of claims regarding other expressions of the “nationalism” of the Republic’s administration. It was clear that Moscow

wanted to draw a clear line to the Baltic republics (and along with them also to other republics) which they should cross by no means. Why did exactly Latvia become one of the victims (along with Azerbaijan)? Obviously, it was caused by several circumstances, both external and internal. The external one was the report delivered by the CPSU CC apparatus and the brigade of the Party Control Committee about the situation in Latvia, which caused N. Khrushchev's reaction that was apparently expected by the authors of the report.

Latvia would not have got into N. Khrushchev's focus, if opponents of the National Communists in the leadership of the republic were not trying to achieve it. There is a view that a large-scale personnel cleansing that was urged by N. Khrushchev's involvement in the matters of international politics, including his visits to the USA and China in September and beginning of October of 1959, in fact was an interplay among the members of the Party apparatus in Moscow and Latvia.

However, it was not enough to cause significant changes in the power structures of the republic. The main reason was the fact that E. Berklavs and other "youngsters" had fatal enemies among the leadership of the republic. Understandably, the "old" ones were looking for support in Moscow and were happy to find such in the apparatus of the CPSU CC. J. Kalnbērziņš as the highest official of the republic was unable to perform effectively the role of a buffer between Moscow and Riga, and he also was unaware of how to deal with dissent in the Bureau of the LCP CC in particular and in the administration of the republic in general. A. Pelše took advantage of this situation, obviously using communication with the CPSU CC Control brigade to present information in the light that was convenient for him, and he was supported also by other "oldies".

Exactly the local struggle for power determined vast changes in the republic's administration, though it took place gradually and in a longer period of time – till 1962.

During the recent two decades, the research of the National Communism problem has progressed a lot; many new documents and significant academic publications have come into circulation. As a result of the research quite a few offsets occurred; assumptions have become verified facts, etc. In order to move forward significantly in the research of this problem, it is necessary to verify already firmly established notions. This requires deepening of the source database, as well as setting new hypotheses and testing them.